

og mod blodig mælk (21); efter kælvingen skal koen have bl.a. baldrian (22).

Roden af »katteurt« indgår i middel for hestens sygdomme, baldrianrod i råd mod dens indvoldsorm; »tobaksurt« (baldrian?) med merian indgives mod blindhed (1727; 23).

Får fårene efter indbindingen et øldekøkt af baldrian og stinkende kamille, holder det dem sunde om vinteren (1664; 18). Roden af baldrian, løvstikke og alant gives syge svin (24); roden anvendes mod hundesyge (12).

Baldrian eller »St. Buldrian« nævnes tillige med andre helgener i flere signerråd, f.eks. »hil dig, San wenis urt (= Velands?), du er kommet af Jesu blod«, – således 1692 og 1793 i lægeråd

Roden af baldrian blev førhen brugt af rottefængere. Stik fra »En samling af J. Fosies kobberstik til P. F. Suhm«, 1747. Overfor: Kardebolle. (ES).

og for at fremmane tyv, mod koens »solskud« og gæssenes forhekselse (1700-t) (25). Får køerne ved indbindingen omkring mortensdag 11/11 baldrianrod i foderet, kan de ikke forhekkes (26). Roden af baldrian og mesterrod spises med kærner af pæon og nyserod mod trolddom (1785; 27). »Mand og kone at forene, som altid kives og trættes, giv dem begge at drikke af et krus. . . Valeriana, så bliver de straks gode venner« (28).

LITTERATUR: (1) 15 37f,86; (2) 841 1577,8; (3) 696 466; (4) 739 1,1796,439; 398 1806,34 og 1821, 43 sml. 488 o 281; (5) 925 1795,119; 186 15; (6) 161 1906/23:1685; (7) 885 28,1952,15; (8) 634 12680; (9) 634 13473/7,12; (10) 599b 1,99; (11) 488 o 281,302; (12) 510 1,132; (13) 186 36; (14) 328f 1,49; (15) 634 13620; (16) 258 1937,101; (17) 747 97; (18) 83 154, 295; (19) 1010 25,1937,92; (20) 194 4,1794,27; (21) 83 174,192; (22) 161; (23) 83 30,64; (24) 178 1935, 40; (25) 159 1929, 86f; 83 179,326; 679b 196,200f jf. 381; (26) 273 194 jf. 176 sml. 679 1, nr. 210; 420 3,1793,151; (27) 488 6,1883,373; (28) 328f 2,124.

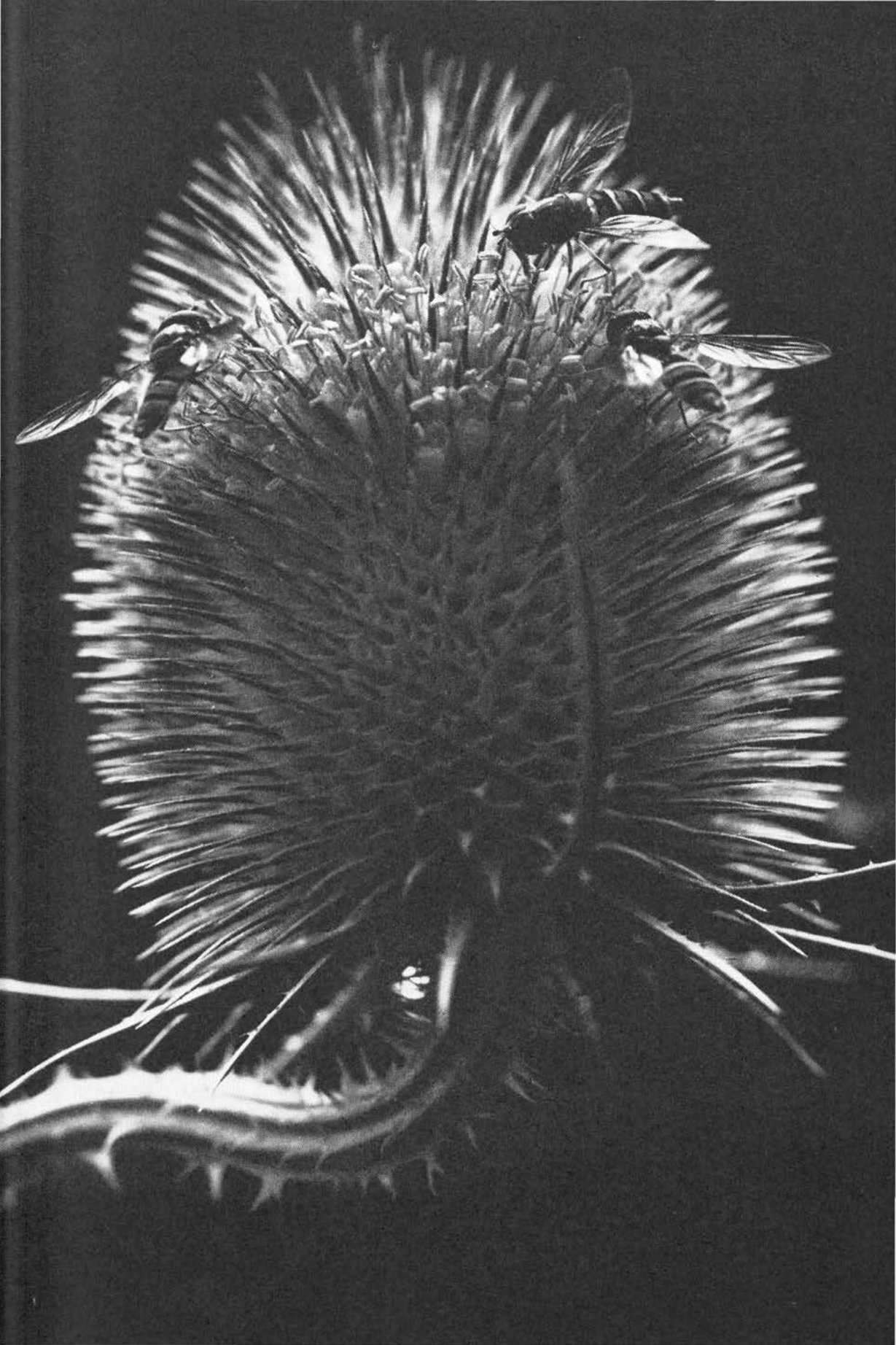
DIVERSE

»Det er højligt at forundre sig over, hvor meget kattene forlyster sig med baldrians lugt« (1648; 1), »kattene elsker dens lugt så meget, at når man ophænger et glas med baldrianolie, springer de i vejret derefter« (1796; 2), de river undertiden planten itu, også tørrede eksemplarer i herbarier (1806; 3). Kattens »kærlighed« til denne plante er det afslørende motiv i kriminalhørespillet »Weekendmordet« af Poul Moos, uds. 1949. Rottefængere skal have brugt roden til at lokke dyrene sammen (2); den lægges i ilderkasser for at få dem derind. Bundet til ketcheren eller ved garn skulle den lokke fiskene til (4). Med baldrian og enebær kan man ryge mod fluer, myg etc. (1792) og lægge den tørre plante mellem tøj for møl (1780) (5).

LITTERATUR: (1) 697 143; (2) 739 1,439f; (3) 398 1806,34; (4) 488 6,1883,370; 670 1,1801,84 jf. 8,78; (5) 792 2,1792,257; 43 1,1780,392; 161 1906/23:2214.

Kardebolle, *Dipsacus*

ALMINDELIG KARDEBOLLE, *Dipsacus silvester*, tidsellignende 80–150 cm høj plante med modsatte blade, der ved stænglen har sammenvoksede rande, og talrige små lilla blomster i ægformede, 6–8 cm lange hoveder omgivet fornedet af lange stikkende svøbblade, ved hver blomst

sidder et dækblad (avne) med langt fremragende stiv spids. Hist og her langs veje og gærder, navnlig i landets sydlige del.

Vild Karde o. 1450, 1596, *kardetidsel* 1688–1820, *skruppenælde* MFyn, *kardeburre* Lolland o. 1870, *kardekost* Lolland, *stor pigburre*, *burretidsel* og *knoldebasse(r)* VLolland.

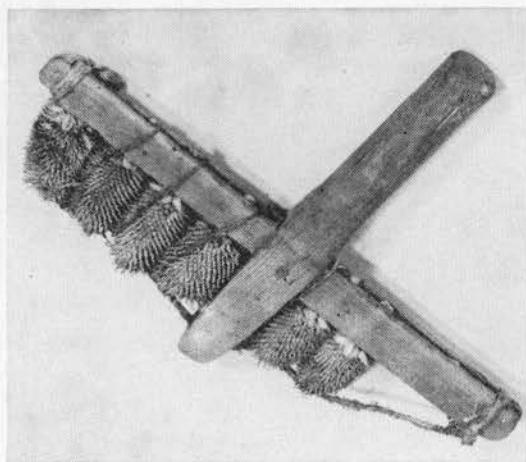
ÆGTE KARDEBOLLE, *Dipsacus sativus* (fullonum), fra Sydeuropa adskiller sig fra førstnævnte især ved at have i spidsen hagekrummede dækblade.

Kardebolle 1758ff, forleddet fra latin *carduus* = tidsel, i udvidet betydning 'karde' om et redskab til tilberedning af uldklæde, se nedenfor; navnet er ofte (fejlagtigt) tolket som 'burre til uldkarding', men skyldes oprindelig plantens lighed med tidsel; den kraftige stilk er »håndtaget«, jf. *karde*, *karte* o. 1450 (kardæ), 1534 »karde(r) som man reder klæde med«, 1546 »den tidsel, som klæder kardes med«; *kardone* begyndelsen af 1400-t, *kamkarde* 1596, *kardetidsel* 1601–1820, *væverkarde* 1649–1874, *kradsetidsel* 1770, 1820, *lødderkardebolle* 1793 måske til løder = farver, eller bornholmsk lødda = tage låd af får. *Klåkusse* 1648, 1769, VMøn o. 1900 (klekusse), klå = kløe, kradse, efterleddet = vulva, måske fordi planten har en svag ilde-lugt.

HÅRET KARDEBOLLE, *Dipsacus pilosus*, er meget spinkel og finpigget, 50–120 cm høj med hvide blomster i små runde hoveder og ikke stikkende svøblade; sjældnen, ved gærder og i skove.

LITTERATUR: 689 1,495f; 107.

Håndkarde. Dansk Folkemuseum, Brede. Overfor: Udtræk af kardebolle blev brugt til svage øjne. Maleri af Chr. Dalsgaard, 1848.

ANVENDELSE TIL RUNING; DYRKNING

Ægte kardebolles tørrede blomsterhoveder med de talrige i spidsen hagekrummede avner stryges mod uldklæde og filt for at rejse luven og gøre overfladen ru. Man anbragte dem først i en *strøgkarde* eller et *håndkryds*, senere på et hjul eller en roterende cylinder (1). De blev også benyttet til beredning af finere skind før garvningen. »Strømpekræmmere og dækkevævere kradser dermed luven op på deres arbejde« (1770; 2). 1779 oplyses, at anvendelsen til runing af tekstiler var ukendt i Sæby, man brugte to små stålcarder, og det gik meget ud over tøj (3).

Planten »dyrkes med flid i haver. . . denne urt kan man snarere finde hos uldvævere og dem, som væver klæde og omgås uld, end på apotekerne« (1648; 4). »Man skal i sandhed med al kunst ikke være i stand til at tilvejebringe sådanne redskaber, som kan tjene i stedet for kardetidsler eller kardeboller og bruges så godt som de. . . Deres brodde og pigge med nedadbøjede hager er ligesom overmåde fine og tætte kradsebørster eller karder, som man umuligt kan gøre efter, men som naturen alene er i stand til at frembringe« (1781; 5). Kardebollen »er meget nødvendig for vævere, tøjfabrikanter, strømpevævere, hattemagere og andre håndværkere« (1806; 6), »væverne kender intet, som mere effektivt erstatter kardebollen. Den udtrækker de løse uldtrævler af vævet tøj og gør overfladen så glat, at man hverken ser trævler eller knuder. . . hvis en kardebolle hænger ved en knude, brister den blot uden at tøj (3) beskadiges« (1835; 7).

Kardebollen blev o. 1790 forsøgsdyrket ved Vordingborg, men det viste sig, at avnerne ikke fik samme styrke som de fra Holland og Frankrig indførte blomsterhoveder (8). En garver Rasmussen i Odense begyndte dyrkningen 1815 og høstede 1824 18.000, i løbet af ti år 29.000, der solgtes til byens klædefabrikker til rejsning af luven på uldtøjer, 1824 fik han Landhusholdningsselskabets sølvbæger som påskønnelse for avlen (9), 1819 uddeltes et sølvbæger til kaptajn Undall, inspektør på Viborg tugthus, der havde avlet kardeboller siden o. 1810 (10), og 1824 fik en læderfabrik i Odense præmie af Landhusholdningsselskabet for dyrkningen (11). Fabrikant Koch, klædefabrikken i Grejsmølle ved Vejle, høstede 1825 20.000 »fuldkommen tjenlige« kardeboller og udvidede arealet til det dobbelte (12). O. 1840 blev planten vistnok kun dyrket ved Viborg (13), i 1860'erne brugte man på tekstilfabrikken Clasonborg i Skarrild sogn

VJylland en med kardeboller beslægtet bom til ruining (14). Prisen var o. 1880 6–8 kroner pr. 1000 hoveder, og man regnede med at høste ca. 18.000 pr. skæppe land (15). – Kardebollen anvendes stadig på vore klædefabrikker, 1959 blev importeret for ca. 70.000 kr. (16).

LITTERATUR: (1) 677 1759,214–17; 182 4.1,1806, 330–33; 222 1820,59; (2) 36 8,79f; (3) 955 1918,243; (4) 697 221; (5) 43 1781,388–90; (6) 182 4,333; (7) 174 1,334f; (8) 739 1,1796,618; (9) 384 1843,231; 1008 14,1926,95f; (10) 661 4,1820,366 og 6,1821, 229–31; (11) 661 7,1830,304; (12) 136b 120; (13) 639 3,1840–41,62; (14) 342 34,1939,32f; (15) 510 3,1879, 373f; (16) 599b 1,590f; 107.

ÆGTE KARDEBOLLE SOM LÆGEPLANTE

Harpestræng-afskrifter o. 1300 (1): rodens saft lindrer hovedpine og maveonde, blandet med kamfer stiller den næseblod, saften dryppes i øre for bylder, drikkes mod kvindens for hæftige menses, løser bylder og helvedesild (udslæt), dekokt af planten læger dysenteri og indvortes sår. Roden indgår i feberstillende drik, plantens aske sat på vin skal under bad drikkes mod blæresten (1400-t; 2).

Henrik Smid 1546ff (3): bladene lægges på hovedet for hjertesygdom, saften dryppes i øret for at dræbe orm, destilleret vand af bladene til badning af mundsår, roden kogt i vin og knust bindes på fingerrifter, hæmoroïder og vorter, røde øjne bades med te af bladene, den fjerner ansigtets og hudens gule og brune pletter og urenhed.

Simon Paulli 1648, 221: de orme, som findes i gamle blomsterhoveder, skal anbragt om halsen kunne fordrive malaria; den knuste plante med viol- eller rosenolie lægges på kattebylder = små bylder på fingrene; vandet, der samler sig i bladernes hulhed, tjener til badning af ansigtspletter, nogle bruger det også til svage og betændte øjne.

Roden er sørlægende, blade og frø hjælper mod virkningen af gale hundes bid (1796; 4); vinfkog af roden skal kunne læge hudsprækker, den knuste rod blandet med honning indtages for svindsot, vandet i bladernes hulhed siges at helbrede svage øjne og udslæt i ansigtet (1806; 5). Klog mand på VLolland behandlede eksemmer med dekokt af håret kardebolle (6).

LITTERATUR: (1) 343 58,171; (2) 15 73; 348b 41; (3) 841 1577,101; (4) 739 1,617; (5) 182 4.1,331; (6) 546 2,1927,220; 551 12/10 1950.

ANDEN ANVENDELSE

Af kardeboller voksende på saltholdig bund skal man kunne få en soda anvendelig til glasarbejder (1806; 1), stænglerne giver en fortræffelig aske til tøjvask (1820; 2).

Man anbringer et blomsterhoved i bikubens flyvehul som værn mod mus (1649; 3). Naturel eller farvet bruges kardebollen nu som vasepynt, i buketter med tørrede evighedsblomster etc., som dekoration i gravkranse, m.m. (4). Frøene ædes af finkefugle (5).

LITTERATUR: (1) 182 4.1,331; (2) 661 4,366; (3) 911 83,1949, nr. 3; (4) 462 100 (1930); (5) 398 1806, 126.

Blåhat, *Knautia arvensis*

er en ved veje, skovbryn osv. almindelig 20–80 cm høj, stivhåret plante med groft takkede grund- og fjersnitdelte stængelblade; de lilla, blå eller hvide blomster er samlet i fladtrykt kurv. O. 1840 forekom den »især i uhyre mængder på Tømmerby mark« i Thy (1).

Blåhat 1772ff efter blomsterstanden, men måske oprindeligt fra norsk-dansk hot = knold, klump, jf. *knopurt* 1678, 1700-t. *Skabiose* 1533 ff fra latin *scabies* = skurv, udslæt, fnat etc., som planten blev anvendt imod (botanisk gælder navnet nu slægten *Scabiosa*) jf. *skaburt* 1534ff; MJylland, Sjælland, Avernakø. *Blåmand* NJylland 1811ff, også til kornblomst (s. 244), *kongeknap* Sjælland o. 1850, Falster o. 1870, Mors. *Blåleger* og *bølpande* Ringkøbingegnen, måske til oksepande, idet blomsterstanden kan ligne hårhvirvlen i oksens pande; *gammelmand* Jylland, *Wolle-vend-dig-om* Sønderjylland og *røde Wolle* (= Ole) Haderslev, modsat blå Wolle om blåmunke (Jasione), navnet skyldes en børnelig ligesom *vend dig om* Thy og *møllemænd* Salling, se nedenfor; *båremænd* Thy, båre = jysk om nyanlagt græs- eller brakmark, sml. bd. 2 s. 126, *snogeurt* Fyn er nedsættende, *pandekager* Assens, Anholt, *knapper* Søllerød, *jomfruhat* Falster, *agermunke* Bornholm. – *Hundebloomme* (nedsættende) og *flueøjne* Sønderjylland, de mange tætstillede blomster kan ligne et sammensat insektøje; *munke* VJylland og *blåmunke* NJylland, NLolland, sidste navn nu botanisk til *Jasione montana*, s. 218; *knapbusk* Jylland, *rugurt* Anholt, måske oprindeligt til kornblomst; *vællingpotte* Fyn og *sødsuppe* Kgs. Lyngby – blomsterstandens farve kan minde om vælling eller sødsuppe med rød frugtsaft; *sypude* NSjæl-